

Hayatın Sınırında Bir Yazar: Muhammed Zefzâf*

An Author on The Edge of Life: Mohammed Zafzâf**

Necmi KÜÇÜK¹

*Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Ömer İshakoğlu danışmanlığında hazırlanan "Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Edebi Çevre" adlı doktora tezinin ürünüdür.

**This article is derived from the doctoral dissertation titled 'The Literary Scene in Post-Independence Morocco' prepared under the supervision of Prof. Dr. Ömer İshakoğlu at the Department of Arabic Language and Literature, Institute of Social Sciences, Istanbul University.

¹İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: N.K. 0000-0001-9507-2426

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Necmi Küçük (Öğr. Gör. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: necmi.kucuk@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 08.01.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.02.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
11.02.2025

Kabul/Accepted: 04.03.2025

Atf/Citation: Küçük, Necmi. "An Author on The Edge of Life: Mohammed Zafzâf" *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 46 (2025), 275-292.
<https://doi.org/10.26650/jos.1616098>

Öz

Fas edebiyatının öncü kalemlerinden biri olan Muhammed Zefzâf, hem Fas'ta hem de Arap dünyasında büyük etkisi olan bir yazardır. Felsefe eğitimi almış ve bir dönem öğretmenlik yapmış olsa da, asıl kimliği edebiyat alanında ortaya çıkmıştır. Roman, hikâye ve şiir türlerinde eserler veren Zefzâf, toplumun dışlanmış yoksul kesimlerinin hikâyelerine odaklanmış ve bu karakterler üzerinden evrensel meseleleri ele almıştır. Eserlerinde fakirlik, sosyal adaletsizlik, yozlaşma, yalnızlık ve aidiyet arayışı gibi temaları öne çıkarmıştır. Modern dünyanın birey üzerindeki etkilerini, yalnızlık ve yabancılaşma gibi kavramlar üzerinden sorgulayan Zefzâf, hem toplumsal hem de bireysel düzlemde eleştiriler sunmuştur. Anlatım tarzı sade ama etkileyici bir derinlik taşımakta; karmaşık felsefi ve ahlaki sorgulamaları yalın bir dille ifade ederek okuyucularını düşünmeye sevk etmektedir. Karakterlerine kazandırdığı insani derinlik ve toplumsal gerçeklikleri başarılı bir şekilde yansıtabilmesi sebebiyle arkadaşları tarafından Fas edebiyatının "Büyük Yazarı" olarak anılmıştır. Yerelden evrensele uzanan anlatımıyla, Arap dünyasında güçlü bir edebi ses olarak kabul edilmiş ve Arap edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur. O, zorlu yaşamının pınarından, sınıf bilincinden, yasakları ve tabuları yıkma kararlılığından beslenen bir yazar olmuştur. Bu makale, Muhammed Zefzâf'ın hayatı, eserleri ve edebi kimliğini daha yakından inceleme amacı taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Edebiyat, Roman, Öykü, Fas, Muhammed Zefzâf

ABSTRACT

Muhammed Zafzâf, a pioneering figure of Moroccan literature, has made a significant impact not only within Morocco but also across the Arab world. Although he pursued studies in philosophy and worked as a teacher for a period, his true legacy lies in the realm of literature. Zafzâf, who produced works in the genres of novels, short stories, and poetry, focused on depicting the lives of marginalized and impoverished segments of society, using these characters to address universal themes. His works prominently feature themes such as poverty, social injustice, corruption, loneliness, and the search for belonging. By examining the effects of the modern world on individuals through concepts such as loneliness and alienation, Zafzâf provided critical insights on both societal and individual levels. His narrative style, while simple, possesses remarkable depth, allowing him to articulate complex philosophical and moral inquiries in a straightforward manner that encourages readers to reflect. Due to the psychological depth of his characters and his ability to effectively portray social

realities, his contemporaries referred to him as the “Great Writer” of Moroccan literature. With a storytelling approach that transcends the local to engage with universal concerns, Zafzâf established himself as a powerful literary voice in the Arab world, making significant contributions to Arabic literature. This article provides a comprehensive examination of Muhammed Zafzâf’s life, works, and literary identity.

Keywords: Literature, Novel, Story, Morocco, Muhammed Zafzâf

EXTENDED ABSTRACT

One of the pioneering figures of Moroccan literature, the short story writer, novelist, poet, and translator Mohammed Zafzaf, was born in 1945 in Souk El Arbaa El Gharb, near the city of Ouazzane. Toward the end of the 1940s, following the passing of his father, his mother migrated to Kenitra with her children. According to Zafzaf’s own account, he enrolled in a school established by colonial authorities but was unable to continue his education there. He later transferred to a private school founded by nationalists; however, he also encountered difficulties with the children of prominent families. Living in a small house with his mother and siblings, Zafzaf struggled to integrate with his wealthier peers. In response to these challenges, he dedicated himself to his studies, ultimately excelling as the most diligent student in his class across all subjects.

Zafzaf completed his primary, secondary, and high school education in Kenitra, where he grew up, and obtained his high school diploma in 1965. He enrolled in the Philosophy Department of the Faculty of Arts in Rabat where he pursued part of his higher education. However, in 1968, he left the faculty and began working as a middle school teacher in Kenitra. During this period, he developed a strong interest in literature, finding the school library more compelling than teaching itself. Consequently, he left his teaching position to become a library secretary. After completing his tenure in Kenitra, he moved to Casablanca, where he resumed teaching at a high school. Nevertheless, none of these professional engagements provided him with a true sense of fulfillment. The Tunisian philosopher Fathi al-Maskinî (b. 1961) reflects on the nature of poetry in his work ‘*Migrating to Humanity*’, stating: “*Poetry is not a profession; it is an impossible potential that lies in the fate of each of us. However, some of us have managed to awaken an interest in it.*” For Zafzaf, this literary potential remained alive throughout his life. By the early 1960s, he had already begun to cultivate his passion for writing, and shortly after, he abandoned teaching and dedicated himself fully to writing.

Mohammed Zafzaf, deeply conscious of the social realities surrounding him, chose to focus on short story writing, believing that the struggles, poverty, suffering, and countless tragedies of the oppressed and impoverished required a more expansive narrative form than poetry. It is also important to note that Zafzaf began his literary career as a poet. His first poems were published in Moroccan newspapers and magazines starting in 1963. Regarding

his poetic talent, the Moroccan writer Moustapha al-Shalikh remarked, *“Had he not focused his talent on short story writing in the mid-1960s, he could have become an important poet.”*

Mohammed Zafzaf wrote about where he lived. In Casablanca, he experienced both chaotic and structured periods of a bohemian lifestyle. Having emerged the narrow alleys of poverty, he never found much pleasure in the bustle of the city, despite its vast horizons. He preferred solitude, but no one left this great writer alone. His home in the Maârif neighborhood became a frequent destination for students, writers, and journalists from both Morocco and abroad. He sometimes expressed discomfort with these visits, saying: *“This place doesn’t really feel like my home, and this exhausts me. If the doorbell is not ringing, then the phone will start. If I were rich, I would buy a house outside Casablanca and rest there.”*

Although the King of Morocco personally funded Zafzaf’s long-term medical treatment in Paris, he neither aligned himself with power nor actively opposed or rebelled against it. Furthermore, he did not affiliate with any political party or movement, instead lived with his unique “leftist” idealism and a humanistic vision, dreaming of a future where justice and freedom prevailed. While he valued opening up to the world, engaging in dialogue with others—both within the Arab world or Western Europe—he consistently emphasized his deep connection to Morocco and his roots to its soil.

Mohammed Zafzâf never wrote his own biography. Despite the fact that all his works were published by publishers outside Morocco, he unfortunately never received an award in his home country. This oversight was eventually compensated through the establishment of an award in his name, presented every three years at the Asilah Cultural Festival. Zafzaf, after a prolonged battle with cancer, passed away on July 13, 2001, at the age of 56.

The poet, short story and novel writer, and translator Mohammed Zafzaf, who holds an important place in both Arab and Moroccan literature, referred to as the *“Poet of the Moroccan Novel”* and was also recognized by his fellow authors as a *“great writer”*. Having stepped into the literary world in the early 1960s through poetry, Zafzaf later turned his focus to prose and produced numerous successful works in the genres of novels and short stories. His writings filled a significant gap in the fields of novels and short stories in both the Arab world and Morocco.

In the mid-1960s, during a time when pressures on the leftist and socialist opposition in the country increased, and their leaders were arrested, many cowardly poets and writers fell silent, and some newspapers and writers hesitated to take a stance. However, Zafzaf moved away from writing poetry centered on love and individual emotions, genres he considered simple and poor attempts, turning instead to poetry infused with a revolutionary spirit. During this period, he stated the influence of Tunisian poet Abu’l-Qâsim al-Shâbbi, as well as Khalîl Gibrân, Mikhail Noyma, and Mahmoud Taha in his poetry. He dreamed of becoming a poet who wrote in both Arabic and French, but after he began publishing in Arabic, he declared his hatred for French, considering it the language of the colonizers.

Zafzaf became widely recognized in literary circles and among a broader readership through his nearly weekly published reflections on journalism and literature under the title *"Diaries on the Road"* in *al-Alam* newspaper from 1964 to 1969. Beginning his short story writing career early, Zafzaf published his stories in prestigious magazines such as *al-Majalla*, owned by Yahya Haqqi in Egypt, *al-Adab* in Beirut, and *al-Ma'arifa* in Syria. His stories attracted the attention of Arab critics and literary figures, were widely appreciated throughout the Arab world.

In 1968, he became a member of the Union of Moroccan Writers, which further fueled his determination to write. Two years later, he published his first short story collection, *"Hiwarun Fi Laylin Muta'akhkhir"* (*Dialogue in the Late Hours of the Night*), the first fruit of his dream. However, his true breakthrough came in 1972 with the publication of his first novel, *"al-Mar'atu wa'l-Wardah"* (*The Woman and the Rose*), which was later recognized as one of the top 100 novels in Arab literature. In this work, Zafzâf broke taboos, crossed red lines, and exercised freedom of expression with remarkable flexibility.

When asked if he had a specific writing ritual, he responded: *"I am not a professional writer, so I do not have a ritual for reading and writing. I read whenever I feel like it and spend much of my time reading. I write according to my mood. It's true that some people say I am a very productive writer and I forgive them. As I told you, I do not concern myself with the world. However, I also respect those who are busy raising their children, building apartments or villas, or running after farming and gardening. I have never thought about such things. I chose to read and write without selling myself to any platform or commercializing what I write. I write as I please, and this brings me peace. I will die with a clear conscience."*

Zafzâf never regarded writing as a privilege, nor did he seek to gain wealth or fame through it. He described fame as deceptive, comparing those who chase it to someone trying to hold water in their hands. In response to a related question, he stated: *"Of course, every young person dreams of becoming famous or wealthy when they start writing. But for me, writing is a matter of existence. If I don't write, I feel as though I no longer want to live. When I say 'if I don't write,' I also mean 'if I don't read every day,' because I feel as though I cannot live without reading."*

He believed that he was not meant to have children, accumulate wealth, or attain worldly positions. In his works, Zafzaf often focused on the theme of death. Although some critics saw this as a flaw, he considered his focus on death as a way of clinging to life and the values of goodness in this fleeting world. He was not an author of velvet dreams or emotional novels with happy endings. Instead, he was a writer who drew inspiration from the harshness of his own life, his class consciousness, his humanity, his foresight, and his determination to break taboos and prohibitions. He rebelled against social inequalities, bourgeois exploitation, and the political silence that bordered on complicity. At the same time, he exposed the restrictions imposed on society under the guise of morality or religious prohibitions, laying bare their secrets.

Giriş

Edebî bir tür olarak roman, Mısır’da ortaya çıkışından çok sonra Fas edebiyatında yerini almıştır.¹ Fas romanının ortaya çıkışı, gelişmesi ve ilk metinlerine dair zikredilen tarihlerin farklı olması sebebiyle çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Her ne kadar ehemmiyetsiz gibi görünmüş olsa da bu soru, edebiyat eleştirmenlerini ve Fas romanında gelişimin izini sürenleri bir hayli meşgul etmiştir.²

50’li yıllar ve öncesinde Fas edebiyatında romanın ortaya çıkmasına yol açan pek çok faktör bir araya gelmiştir. Bu faktörlerin en önemlisi, kısa öykü yazımının gelişmesi ve başta otuzlu yıllardan itibaren gelişmeye başlayan gurbet hikâyeleri ve tarihi öyküler olmak üzere, uzun öykünün yeni türlerinin ortaya çıkması olmuştur. Ayrıca entelektüel çevrenin genişlemesiyle Fas’ın sahne olduğu bazı toplumsal dönüşümler, yayıncılık altyapısının kaybettiği gelişmeler ve burjuva sınıfının ortaya çıkmaya başlaması gibi faktörler de, bir bütün olarak roman yazmaya geçişin kaldırım taşlarını döşemiştir.³

Bağımsızlık sonrasında, doğu Arap ülkelerinin estetik türlerinden etkilenen ve Batı edebiyatının eğilimlerinden ilham alan Fas romancılığında bir canlanma görülmüştür.⁴ Başlangıçta otobiyografik romanların öne çıkmasına karşın, 60’lı yıllarda Fas’ın inşası sürecinde ve mücadele ortamında, sosyal ve tarihî konulara önem verilmiştir.⁵ 60’lı yılların ortasından 70’li yılların ortasına kadar devam eden bu dönemde realist akımın etkisi görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemin çerçevesini ulusal düzeyde, başta sosyal piramidin geniş tabanını oluşturan yoksul, fakir tabaka ile piramidin tepesindeki varlıklı, şanslı tabaka arasındaki büyük eşitsizlik olmak üzere, bağımsızlık sonrasında ortaya çıkardığı derin aksaklıklar ve sosyal meseleler; uluslararası düzeyde ise İsrail’in bazı Arap ülkeleriyle Filistin’in bazı bölgelerini işgal ettiği ve her Arap vatandaşının yarasını derinleştirdiği 67 Bozgunu oluşturmıştır. Kültürel düzey ise Doğu Arap romanının yeni bir gelişim aşamasına intikali çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu aşama, ortaya çıkışında 67 Bozgunu’nun etkili olduğu yeni roman deneyiminin doğuşuyla karakterize edilmiştir.⁶

50’li 60’lı yıllarda roman yazarlarının Fas toplumunun yaşadığı dönüşüm ve zorluklardan uzak, geçmiş sömürge döneminin hadiselerini konu etmelerine karşın, 70’li yıllarda ortaya çıkan yeni kuşak romancılar, romanlarını Fas insanının gerçek yaşantısından esinlenerek kaleme almışlardır.⁷ Fas romancılığı, 80’li yıllarda daha önce telifte ve yayında karşılaşılan aksaklıkların

1 Hadice Esmâe Lercânî, “er-Rivâyetu’l-Mağribiyye min Eyn ilâ Eyn”, *Mecelletu’l-Fadâ’î’l-Mağâribî*, 2 c., S. 4, 2018, s. 139 - 152.

2 Abdurrahîm el-‘Allâm, Muhammed Kâsımî, *er-Rivâyetu’l-Mağribiyyetu’l-Mektûbetu bi’l-‘Arabiyye, el-Hasiletu ve’l-Mesâr 1942-2003*, Matba’atu’n-Necâhi’l-Cedîde, Dâru’l-Beydâ, 2003, s. 101.

3 Abdulğani Hasanî, “Neş’etu’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye”, *Câmi’atu Muhammedi’l-Evvel bi Vecde*, Şu’betu’t-Dirâsâti’l-‘Arabiyye, Vahdetu’s-Serdi’l-Mağribiyyi’l-Hadis, el-Faslu’s-Sâdis, Edeb ve Nakd.

4 Turgay Gökgöz, “Modern Fas Romanına Bir Bakış”, *Edebali İslamiyat Dergisi*, C.III., S.6, 2019, s. 21.

5 Muhammed Berrâde, “İtticâhât ve Nusûs Esâsiyye fi’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye”, <https://alantologia.com/blogs/15270/> (çevrimiçi 05.12.2024)

6 Abdulğani Hasanî, “Neş’etu’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye”, <https://www.youtube.com/watch?v=olMLdUYfAK0>

7 Berrâde, a.g.m.

bazılarını aşabilmiş ve düzenli bir şekilde olmasa bile, roman ve biyografi türünde eser telifinde nispeten bir artış görülmüştür.⁸ 90'lı yıllardan itibaren Fas romanı çağrışımı, soruları, ele aldığı konular ve şeklinin çeşitliliği bakımından sürekli olarak kendini yenilemiştir. Yeni bin yılın ilk dönemlerinde farklı eğilimlerle kaleme alınan roman sayısının giderek artması, bir bakıma Fas romanının gidişatında, özellikle Arapça ve Fransızca yazılan romanda, yeni bir dönüm noktası olmuştur. Yazdıklarıyla Fas roman literatürüne nüfuz edebilen, romanın gelişmesine ve genel olarak Fas roman birikimine katkı sunabilen yeni roman yazarlarının eserlerinde, dünyada roman yazmada etkili olan estetik ve sanatsal dönüşüm bilincinin görülmesi, onlardaki anlayış dönüşümünün de bir göstergesi olmuştur. Buna bağlı olarak geçen yüzyılın son dönemleriyle yeni yüzyılın ilk yıllarında roman, nicelik ve nitelik bakımından büyük bir gelişme göstermiştir.⁹

Fas öykü ve romanının öncü kalemlerinden biri olan Muhammed Zefzâf, bu alandaki ustalığı sayesinde Fas romanının gereksiz tarihsel ayrıntılardan arınmasını ve orta sınıfın geniş kesimlerini, kenar mahallelerin kanserli yapılarının kemirdiği kriz içindeki karakterleri yansıtmayı sağlamıştır.¹⁰ Muhammed Şukrî¹¹ ve İdrîs el-Hürî ile birlikte bir üçlü oluşturmuşlardır. Sıkça “Üç Silahşorlar” olarak tanımlanan bu üçlü; eğitici, ideolojik üsluba, gösterişli kelime kullanımına ve tekrar eden temalara sahip klasik edebiyata başkaldırmışlardır. Onlar, Fas'ta dilini yoksulluk, sefalet, ayrımcılık, adaletsizlik ve dışlanmışlıktan alan Pikaresk (serseri) romanın¹² öncüleri olmuşlardır.¹³

Eyüp Bozkurt'a ait olan *Modern Fas Öyküsü ve Muhammed Zefzâf*, Rukiye Aydemir tarafından kaleme alınan *Abdulmecîd b. Cellûn'un Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Vâdi'd-Dimâ' Adlı Eserinin Tahlili* adlı yüksek lisans tezi, Sümeyye Dağ tarafından yazılan *Modern Fas Romancısı Abdülkerîm Gâllâb ve Romanlarında Sömürge Eleştirisi* adlı yüksek lisans tezi, tarafından yazılan *Modern Fas Edebiyatı* adlı eser ve Turgay Gökgez tarafından yazılan *Modern Fas Romanına Bir Bakış* adlı makale ülkemizde Fas edebiyatına dair yapılmış çalışmalardan bazılarıdır.

8 Allâm, Kâsımî, a.g.e., s. 102, 103.

9 Abdurrahîm el-'Allâm, “er-Rivâyetu'l-Mağribiyye fî Bidâyeti'l-Elfiyeti'l-Cedide... Mun'atafun Cedid?”, <https://diffah.alaraby.co.uk/diffah/opinions/2022/1/12/الرواية-المغربية-في-بداية-الالفية-الجديدة-منعطف-جديد/>

10 Ahmed el-Medîni, *el-Edebu'l-Mağribiyyi'l-Hadîs*, Muessesetu Hindâvî, Birleşik Krallık, 1983, s.29.

11 15 Temmuz 1953 tarihinde Nâdor'da Berberi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Muhammed Şukrî, Fas edebiyatının XX. yüzyıldaki en önemli kalemlerinden bir olarak kabul edilmiştir. Arapçayı 10'lu yaşlarında, okuma yazmayı 21 yaşında öğrenen Şukrî, çocukluk ve gençlik dönemini yeraltı dünyasının dehlizlerinde geçirmiş, bilahare bu dünyadan kurtulup okumaya karara vermiştir. Eserlerinde içinden çıkıp geldiği dışlanmış toplum kesimlerinin maruz kaldıkları sıkıntılara değinmiştir. (Bkz.: Muhammed Şukrî, “el-Kirâetu ve'l-Kitâbetu ve Ene”, *Mecelletu Mecerre*, S. 7, 2003, s. 58.)

12 Pikaresk roman, 16. yüzyılda İspanya'da ortaya çıkan ve 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa genelinde gelişen bir edebî türdür. Modern edebiyatı hâlâ etkilemeye devam etmektedir. Toplumsal ve ekonomik çalkantıların yaşandığı bir dönemde doğmuş ve özellikle alt sınıfın, yoksulluğun ve ahlaki çöküntünün bir yansıması olmuştur. Bkz.: https://ar.wikipedia.org/wiki/الرواية_الشطارية/الرواية_الشطارية

13 İbrâhîm Muşâra, “Muhammed Zefzâf: Şâiru'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye ve Feylosofu'l-Edebi'l-Vâkı'i, *el-Kudsu'l-'Arabî*, 8/09/2024.

1. Muhammed Zefzâf'ın Hayatı

Fas edebiyatının öncü kalemlerinden biri olan öykü, roman yazarı, şair ve mütercim, Muhammed Zefzâf, 1945 yılında Vezzân şehri yakınındaki Sûku Erbi'a el-Ğarb'da dünyaya gelmiştir. Kırklı yılların sonuna doğru babası vefat etmiş ve annesi, çocuklarıyla birlikte Kuneytera'ya göç etmiştir. Burada, kendi ifadesine göre, sömürgecilerin açtığı bir okula kaydolmuş fakat orada eğitimine devam edememiştir. Oradan ayrılarak ulusalcıların açtığı özel bir okula kaydolmuş ne var ki burada da önde gelen kişilerin çocuklarıyla problem yaşamıştır. Teneke bir evde annesi ve kardeşleriyle birlikte yaşamaya çalışan Zefzâf'ın zengin çocuklarıyla uyum içinde olması pek kolay olmamıştır. Arkadaşlarıyla yaşadığı sıkıntıyı derslerine yoğunlaşarak telafi etmeye çalışmış, bütün derslerde sınıfın en çalışkan öğrencisi olarak kendisini göstermiştir.¹⁴

Çok zor bir çocukluk dönemi geçiren Zefzâf, Faslı yazar Ahmed el-Medîni'ye verdiği ve Mısır'da yayımlanan *el-Mecelle* dergisinde yer alan röportajda, büyüdüğü sosyokültürel ortamı ve çocukluk dönemini şöyle anlatmıştır:

*"Fakirlik, fakirlik, fakirlik. Dört bir yanımızı kuşatan fakirlik. İçinde yaşadığım sosyal ve kültürel ortam bu. Şüphesiz sen de biliyorsun ki, gazete satıyordum. Terzi çırağı olarak ta çalıştım. Yaramaz bir çocuktum ama benden daha yaramazları vardı. Çok kez apartman merdivenlerinin altında uyudum. Fakat hayat bana başka bir şey daha öğretmişti; çocukluğumda liman vasıtasıyla geniş dünya ile sıkı bir bağ kurmuştum. Devamlı limana, her milletten denizcilerle dolu gemilere gidiyordum. Bazı Fransız şirketlerinin hesabına çalışan Faslılar, onların en iyileri ve en kaliteli idariydiler. Ben de onlar gibi olmayı hayal ediyordum. Çünkü onlar, o gün öyle zannediyordum, paraya değer vermiyorlardı. Yemeğe gelince, liman dışında göremediğim yemekleri ticari gemilerin mutfaklarında görüyordum. Artık dışarıda bir lokma kuru ekme bulamayan bir çocuğun bu yemekler karşısında nasıl mutlu olabileceğini tahmin edersin."*¹⁵

İlk, orta ve lise eğitimini yetiştirdiği Kuneytera'da tamamlayarak 1965 yılında lise diplomasını almıştır. Rabat Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne kaydolmuş ve tahsilinin bir kısmını bu fakültede geçirmiştir. 1968 yılında fakülteden ayrılarak, Kuneytera'da bir ortaokulda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır.¹⁶ Ancak ortaokulun kütüphanesi onu daha fazla cezbetmiş ve bunun üzerine ders vermeyi bırakarak kütüphane sekreterliğini üstlenmiştir. Kuneytera'da görev süresi sona erince, lise öğretmeni olarak görev yapmak üzere Kazablanka'ya taşınmıştır. Ne var ki bu faaliyetlerin hiçbirini onu tatmin etmemiştir. Tunuslu filozof Fethî el-Meskîni (d.1961) *el-Hicretu ile'l-İnsâniyye* (İnsanlığa Göç) adlı kitabında, *"Şiir bir meslek değildir, o her birimizin kaderinde yatan imkânsız bir potansiyeldir. Ancak bazılarımız ona karşı ilgi uyandırmayı başarmıştır."* der.¹⁷ Zefzâf'taki bu potansiyel de onunla birlikte toprağa karışıncaya kadar

14 Tramontini, v.d., *A'lâmu'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Mu'âsir*, 2 c., Matba'at Derğâm, Beyrut, 2013, C.I, s. 585.

15 el-Medîni, "Hivârün Mea'l-Kâtibi'l-Mağribî Muhammed Zefzâf", *el-Mecelle*, 1970, S. 168, s. 88.

16 Safiye Bûşerî/Fâtima ez-Zehra 'İbâdî, "el-Bunyetu's-Sosyolocıyye fi'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye "Muhâveletu 'Aşş", li Muhammed Zefzâf", Câmî'atu's-Şehîd Hamme Lahdar, bi'l-Vâdî, Cezâyir, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s.5.

17 Fethî el-Meskîni, *el-Hicretu ile'l-İnsaniyye*, Kelime li'n-Neşr ve't-Tevzî', Tunus, 2016, s. 268.

uyumamış, başka bir ifadeyle 60'lı yılların başında o, bu potansiyeli uyandırmıştır. Böylece Zefzâf, kısa bir süre sonra geri dönmek üzere öğretmenliği bırakarak yazmaya yönelmiştir.¹⁸

Sosyal gerçekliğini unutmayan Zefzâf, ezilmişlerin, yoksulların, çile, sefalet ve bin bir trajedi ile dolu yaşantılarının ayrıntılarının şiirden daha kapsayıcı kalıplarla ortaya konulması gerektiğine inanarak öykü yazmayı tercih etmiştir.¹⁹ Burada belirtmek gerekir ki, Zefzâf yazın hayatına şiir yazarak başlamış ve ilk şiirlerini 1963 yılından itibaren Fas'ta yayımlanan gazete ve dergilerde yayımlamıştır. Nitekim onun şairliği hakkında Faslı yazar Mustafa eş-Şelîh, “60'lı yılların ortalarında kabiliyetinin merkezine öykü yazarlığını koymasaydı, önemli bir şair olabilirdi.” demiştir.²⁰

Muhammed Zefzâf, yaşadığı yerde yazmıştır. Kazablanka'da kâh kaotik, kâh düzenli bir bohem hayatı yaşamıştır. Fakirliğin ara sokaklarından gelmiş, hayat ufkunun geniş olduğu şehirdeki koşuşturmacadan ve şehrin kalabalığından bir tat almamıştır. Uzleti tercih etmiş ancak kimse bu büyük yazarı kendisiyle baş başa bırakmamıştır.²¹ Maârif mahallesindeki evi yurt içinden ve yurt dışından gelen öğrencilerin, yazarların ve gazetecilerin uğrak yeri olmuştur.²² Bu ziyaretler sebebiyle bazen rahatsız olduğunu şöyle dile getirmiştir: “*Burası tam benim evim sayılmaz ki bu da beni yormaktadır. Kapı çalmasa telefon susmuyor. Eğer zengin olsaydım, Kazablanka'nın dışında bir ev satın alırdım, orada istirahat ederdim.*”²³

Münzevi bir hayat yaşayan Zefzâf, sadece edebî meclislere ve yazarlar birliğinin organize ettiği programlara katılmıştır. Bağdat'ta düzenlenen edebiyat festivallerine katılmak üzere birçok defa Irak'a gitmiştir. Yine aynı sebeple başta Rusya olmak üzere Hollanda, İspanya, İtalya ve Fransa'yı ziyaret etmiştir. Fas'ın kuzeyine, Tanca şehrine yaptığı ziyaretler ise yakın arkadaşı Muhammed Şukrî ile buluşmak için olmuştur.²⁴

Fas romanı ve öyküsünün kurucuları arasında yer alan Muhammed Zefzâf, bu alandaki varoluşsal kaygıları, modern ve yenilikçi eğilimleriyle tanınmıştır. Kendi kuşağının edebi anlamda öksüz bir nesil olduğunu dile getirmiş ve bu yüzden, Arap edebiyatından ve dünya edebiyatından okuduğu bazı yazarları kendisine rol model edinmiştir.²⁵ Öykülerinin bir kısmında Fas'ın kırsal yaşamına dair tasvirlerle yer vermiştir. Fas dışında da iyi tanınan Zefzâf, Faslı ve Ortadoğulu entelektüeller arasında bağlantı kurulmasında etkili olmuştur. Faslı on üç şairin eserlerini Fransızcaya çevirerek *Treize Poetes Marocains* adıyla yayımlamış ve böylece Batılı okurları Fas'taki modern Arap şiiriyle tanıştırmıştır.²⁶

18 Kerîm el-Hânî, “Muhammed Zefzâf... Dostoyevski 'l-Edebi'l-Mağribî!”, <https://marayana.com/laune/2023/07/13/9132/> (Çevrimiçi 06.12.2024)

19 A.y.

20 Abbâs K.B., “Muhammed Zefzâf Şâiren”, *Mecelletu'l-Âsime*, Kerala, Hindistan, 2013, C. V, s.132, 133.

21 A.y.

22 Eyüp Bozkurt, *Modern Fas Öyküsü ve Muhammed Zafzâf*, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2022, s. 34.

23 Hânî, a.g.m.

24 Bozkurt, a.g.e., s. 34.

25 A.e., s. 35.

26 F. Abû Haidar, “Zafzâf Muhammad”, *Encyclopedia of Arabic Literatur*, Vol. 1, Routledge, London, 1998, s. 818.

Fas kralı onu uzun süreli bir tedavi görmesi için masrafları kendisine ait olmak üzere Paris'e göndermiş olsa da o, ne iktidara yakın durmuş, ne de iktidara düşmanlık edenlerin veya isyan edenlerin arasında yer almıştır. Ayrıca o, herhangi bir partiye ve siyasi harekete bağlı kalmamış, kendine özgü "solcu" bir idealizm ve insanlık anlayışıyla, adalet ve özgürlüğün hüküm sürdüğü bir gelecek hayal ederek yaşamını sürdürmüştür.²⁷ Yakın dostu Mustafa Edmîn'e yaptığı vasiyetinde, gerçek bir yazarın ait olması gereken yerin edebiyat olduğunu, diğer aidiyetlerin ise hem kişiliğe hem de edebiyata zarar vereceğini ifade etmiştir.²⁸ Onun gerçekliği (realizmi) de doğrudan siyasete bağlı bir gerçeklikten çok, ezilenlerin, evsizlerin dünyasından, vatandaşların günlük olarak yaşadığı küçük hayal kırıklıkları ve yenilgilerinden doğan, canlı ve hayal gücüne dayalı bir gerçeklik olmuştur. O, Arap dünyası veya Batı Avrupa olsun, dünyaya açılmayı ve ötekiyle diyalog kurmayı önemserken, Fas'a olan bağlılığını ve ülkenin toprağında kök saldığını da devamlı vurgulamıştır.²⁹

Muhammed Zefzâf kendi biyografisini yazmamıştır. Eserlerinin tamamı Fas dışındaki yayınevleri tarafından basılan yazar, maalesef kendi ülkesinde hiçbir ödül almamıştır. Nihayet bu durum Asile Kültür Festivali'nde kendi adına üç yılda bir verilen bir ödülle telafi edilmiştir. Zefzâf, kanser hastalığına karşı verdiği uzunca mücadeleyi kazanamamış ve 13 Temmuz 2001 tarihinde, 56 yaşında hayata gözlerini yummuştur³⁰.

2. Edebî Kişiliği

Arap ve Fas edebiyatında önemli bir yere sahip olan şair, öykü ve roman yazarı, mütercim Muhammed Zefzâf, Fas romanının şairi olarak tanınmış ve yazar arkadaşları tarafından "büyük yazar" olarak adlandırmıştır. 60'lı yılların başında şiir yazarak edebiyat dünyasına adım atan Muhammed Zefzâf, bilahare nesre yönelmiş, roman ve öykü türünde pek çok başarılı esere imza atmıştır. Kaleme aldığı eserler, gerek Arap dünyasında gerekse Fas'ta roman ve öykü alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur.³¹ *Merâyânâ* adlı dijital platformda Zefzâf'ın biyografisini kaleme alan Kerîm el-Hânî, onu şöyle tarif etmiştir:³²

"Sakalı uzun ve dağınık. Sanki Rus roman yazarı Fyodor Dostoyevski. Devamlı boynunda taşıdığı Filistin keşiyesi ve yorumlanması güç bakışlarıyla tanınmıştır. Basitçe o, bohem tarzı bir hayatı tercih etmiştir. Bu yazarların karakteri midir? Bilmiyoruz. Fakat kesin olan bir şey var ki o da onun geçen yüzyılın ikinci yarısındaki en önde gelen Faslı edebiyatçılardan birisi olduğudur."

1960 yılı ortalarında ülkedeki solcu ve sosyalist muhalefete karşı baskıların artması ve liderlerinin tutuklanması üzerine korkak şair ve yazarların sustuğu, bazı gazete ve kalemlerin

27 Abduh Vâzin, "Yusemmâ fi'l-Mağrib "el-Kâtibe'l-Kebîr", <https://alantologia.com/blogs/12771/> (çevrimiçi 15.12.2024)

28 Mustafa Edmîn, "Vasâyâ Muhammed Zefzâf el-Edebiyye", <https://www.diwanalarab.com/-/وصيا-محمد-زفراف> (çevrimiçi 15.12.2024)

29 Vâzin, a.g.m.

30 Hânî, a.g.m.

31 Bozkurt, a.g.e., s.36.

32 Hânî, a.g.m.

çekimser kaldığı bir dönemde Zefzâf, kendisi açısından basit ve kötü denemeler olan aşk ve bireysel duygular üzerine şiir yazmayı bir kenara bırakarak, devrimci bir ruh taşıyan şiirler yazmaya başlamıştır. Bu dönemde yazdığı şiirlerinde Tunuslu şair Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, Halil Cibrân, Mihâil Nuayme ve Mahmûd Tâhâ'dan etkilendiğini söylemiştir. Hem Arapça hem de Fransızca yazan bir şair olmayı hayal etmiş, ancak Arapça yayımlamaya başladıktan sonra sömürgecilerin dili olması sebebiyle Fransızcadan nefret ettiğini söylemiştir. Buna rağmen bazı Fransız müelliflerin Arapçaya çevrilmemiş eserlerini Fransızca aslından okumaktan geri durmamıştır.³³ Zefzâf'ın edebiyat çevreleri ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından tanınması, esasen 1964-1969 yılları arasında *el-Alem* gazetesinde neredeyse haftalık olarak “Yoldaki Günlükler” başlığı altında gazetecilik ve edebiyata dair hatıralarını yayımlaması sayesinde olmuştur.³⁴

Abdulazîz Cudeyr'in 1999 yılında, ölümcül hastalığın pençesine düşmeden önce kendisiyle yaptığı ve çeşitli sebeplerden dolayı ancak 17 Temmuz 2001 tarihinde Lübnan'da *el-Hayât* gazetesinde yayımlanan röportaj, bu büyük yazarın edebî yolculuğuna ışık tutan bir belge niteliği taşımaktadır. Bu röportajda gazetecinin kendisine yönelttiği “Yazmaya nasıl başladınız?” sorusuna şu şekilde cevap vermiştir:

“Bu gerçekten geleneksel bir soru. Yine de 1962 yılından itibaren yazmaya ve yayınlamaya başladığımı söyleyebilirim. Önce şiir yazdım daha sonra ilk kısa öyküyü 1963 senesinde el-Atlas dergisinde yayımladım. Öykünün başlığı Selâsetu Esâbi' (Üç Hafta) idi. O gerçekten kötü bir öyküydü ve bu sebeple öykü koleksiyonuma dâhil etmedim. O başlangıç, ergenlik dönemi öyküsüydü. Dönüp hikâyeyi okuduğumda kendi kendime şunu sordum: Gerçekten bunu ben mi yazdım? Çünkü çok kötü bir öyküydü. Daha sonra şiir ve eleştiri denemeleri yazmaya devam ettim.”³⁵

Kısa öykü yazmaya erken başlayan ve öykülerini Mısır'da Yahyâ Hakkı'nın³⁶ sahibi olduğu *el-Mecelle*, Beyrut merkezli *el-Âdâb* ve Suriye'de yayımlanan *el-Ma'rife* gibi saygın dergilerde yayımlayan Zefzâf, Arap eleştirmenlerin ve edebiyatçıların dikkatini çekmiştir. Öyküleri Arap dünyasında beğeniyle okunan Zefzâf, 1968 yılında Fas Yazarlar Birliği üyesi olmuştur. Bu üyelik onun yazma azmini artırmış ve iki yıl sonra hayalinin ilk meyvesi olan *Hivârun fî Leylin Muteahhirin* (Gecenin Geç Saatlerinde Diyalog) adlı öykü koleksiyonunu yayımlamıştır.³⁷ Ancak onu büyük yazarlar arasına taşıyan geçiş bileti 1972 yılında yayımladığı

33 el-Medinî, a.g.r. S. 168, s. 88.

34 Safiye Bûşerî/Fâtıma ez-Zehra 'İbâdî, “el-Bunyetu's-Sosyolocıyye fî'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye “Muhâveletu 'Ays”, li Muhammed Zefzâf”, Câmi'atu's-Şehîd Hamme Lahdar, bi'l-Vâdî, Cezâyir, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s.5, 6.

35 Abdulazîz Cudeyr, “el-Kâtibu'l-Mağribiyyu'r-Râhil Muhammed Zefzâf fî Hivârin Ğayri Menşûr”, <https://alantologia.com/blogs/12770/>

36 1905 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de doğmuştur. Anadolu'dan Mora yarımadasına oradan da Mısır'a göç eden bir ailenin çocuğu olan yazarın babası Türk, annesi ise Arnavut asıllıdır. Mısır kısa öyküsünün önde gelen yazarlarından biri olarak kabul edilir. Edebiyat sahasında birçok ödüle layık görülen Yahya Hakkı, 1992 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Hakkı Suçin, “Yahya Hakkı ve Kısasushu'l-Kasîra”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 1998, s. 2-9.

37 Hânî, a.g.m.

ilk romanı *el-Meréetu ve 'l-Verde* (Kadın ve Gül) olmuştur. Bu eser, Arap edebiyatının ey iyi yüz romanı arasında kabul edilmiştir. Yazar bu eserinde yasakları delip kırmızı çizgileri aşmış ve ifade özgürlüğünü büyük bir esneklikle kullanmıştır.³⁸ Yazmak için belirli bir ritüeliniz var mı şeklindeki soruya ise şöyle cevap vermiştir:

*“Ben profesyonel bir yazar değilim dolayısıyla okuma ve yazmaya dair bir ritüelim yoktur. Ne zaman okumak istersem o zaman okuyorum ve bütün zamanımı okumakla geçiriyorum. Ruh hâlime göre yazıyorum. Bazı kimselerin benim çok üretken bir yazar olduğumu söyledikleri doğrudur. Ben onları mazur görüyorum. Sana söylediğim gibi ben kendimi dünya ile meşgul etmiyorum. Fakat çocuklarını yetiştirmeye çalışan, apartman, villa yapmak ya da bağ bahçe almak için koşuşturan insanlara da saygı duyuyorum. Ben asla böyle şeyleri düşünmedim. Kendimi herhangi bir kürsüye satmadan ve yazdıklarımın ticaretini yapmadan okumayı ve yazmayı seçtim. Ben canımın istediği gibi yazıyorum ve bu da beni rahatlatıyor. Ve müsterih olarak da öleceğim.”*³⁹

Zefzâf, yazmayı bir ayrıcalık olarak görmemiş, bu sayede servet edinmeyi ya da şöhret elde etmeyi düşünmemiştir. Şöhretin aldatıcı olduğunu söylemiş ve şöhret peşinde koşan kimseyi avucunda su tutan kimseye benzetmiştir.⁴⁰ Bu bağlamda kendisine yöneltilen bir soruya, *“Elbette her genç yazmaya başladığında ünlü ya da zengin olmayı hayal eder. Ancak yazmak benim için bir varoluş meselesidir. Yazmazsam sanki artık yaşamayı istemiyordum gibi hissediyorum. Yazmazsam derken aynı zamanda ‘her gün okumazsam’ demek istiyorum; çünkü okumadan yaşayamam gibi hissediyorum.”*⁴¹ şeklinde cevap vermiş ve kendisinin çocuk sahibi olmak, servet edinmek ya da dünyevi makamlara ulaşmak için yaratılmadığına inandığını söylemiştir. Kitaplarında ölüm temasına odaklandığını söyleyen yazar, bazı eleştirmenlerin bunu bir kusur olarak görmelerine rağmen, kendisinin ölüme odaklanmayı, hayata ve bu fani dünyadaki iyilik değerlerine tutunmak olarak telakki ettiğini ifade etmiştir.⁴²

O, kadife düşlerin ya da mutlu sonla biten duygusal romanların yazarı değil, zorlu yaşamının pınarından, sınıf bilincinden, insanlığından, öngörüsünden, yasakları ve tabuları yıkmaya kararlılığından beslenen bir yazar olmuştur. Toplumdaki farklılıklara, burjuvazinin sömürsüne ve suç ortaklığı noktasına varan siyasi sessizliğe isyan ettiği kadar, ahlak ya da dinî yasaklar kisvesi altında topluma dayatılanları ifşa etmiş ve sırlarını açığa çıkarmıştır.⁴³

3. Eserleri

Muhammed Zefzaf, kısa öykü sanatının temellerini olgun ve gelişmiş bir şekilde atan, onu klasik kurallarına ve kendine özgü sanatsal dokusuna uygun olarak doğru bir yola yerleştiren en önemli Faslı yazarlardan biri olarak kabul edilmiştir. Yazılarını 1960’lı yıllardan itibaren yayımlamaya başlamış ve doğu dünyasındaki *“er-Refi”* gibi edebî platformlar, erken dönemden

38 Muşâra, a.g.m.

39 Cuderyr, a.g.r.

40 Edmîn, a.g.m.

41 Cudeyr, a.g.r.

42 A.y.

43 Muşâra, a.g.m.

itibaren onun yeteneğini kabul etmiştir. Böylece Muhammed İbrahim Bûallu, Mubârek Rebi', İdrîs el-Hûrî ve Refika et-Tî'a ile birlikte bu zor sanata daha önce görülmemiş bir soluk getirmiştir.⁴⁴

Muhammed Zefzâf pek çok kısa öykü ve roman kaleme almıştır. Eserlerinin tamamı dört cilde ulaşmıştır. Ancak o devamlı surette “daha yapacak çok iş var” diyerek hastalığı dolayısıyla evinde acılarıyla baş başa kaldığı yıllarda bile yazmayı bırakmamıştır.⁴⁵ Fas’ın içinde bulunduğu durumu sert bir şekilde eleştirmiş, öykü ve romanlarında genel olarak sosyal eşitsizlikleri, Fas’ın bir polis devletine dönüşmesini ve aydınların kendi ülkelerinde yaşadıkları sefil sürgün hayatlarını ele almıştır.⁴⁶ Uzun roman kaleme almayı tercih etmemiş, birkaç saatte okunabilecek kısa romanlar yazmıştır. Eserlerinde kendine has üslubuyla fazla dolambaçlı yollara sapmadan doğrudan hedefine yönelmekte, ancak hedefe ilerlerken yolda küçük duraklar oluşturmaktadır. Bu duraklarda karakterler ilk izlerini bırakmakta, olay özel tonlar kazanmakta ve yolculuk yeniden başlamaktadır. Nihayetinde her şey tek bir odakta birleşmekte ve sonrasında okuyucuya genel bakış açısını, deneyimi, tutumları ve olayları bir bütün olarak görme imkânı sunmaktadır.⁴⁷ Doğu edebiyatının tarihsel olarak öykü ve roman yazımında öncü olduğunu söyleyen Zefzâf, Fas edebiyatının Fas’ın kendi gerçekliğini yansıtmaması, Doğu edebiyatını taklit etmemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla eserleri, kendilerine has bir biçimde dönemi şekillendiren milliyetçi eğilimden ayrı yeni biçimler geliştirilmesine katkı sağlamış, aynı zamanda Fas romanında yer alan içeriklere, karakterlere ve dile yansıyan anlatı biçimlerine yeni bir yaklaşım getirmiştir.⁴⁹ Eserlerini “üçüncü dil” adını verdiği ve fasih Arapçayla mahalli lehçeyi sentezlediği bir dil ile kaleme almıştır.⁵⁰ Şiirle başladığı edebiyat yolculuğunda köşe yazarlığı yapmış, tiyatro oyunları yazmış, tercüme faaliyetlerinde bulunmuştur. Fakat o, daha ziyade kaleme aldığı öykü ve romanlarıyla tanınmıştır.

3.1. Öykü Koleksiyonları

Muhammed Zefzâf, edebî hayatı boyunca yaklaşık yüz kısa öyküden oluşan dokuz öykü koleksiyonu kaleme almıştır. Merkezu's-Sekâfeti'l-Arabiyye (Arap Kültür Merkezi) bu öykü koleksiyonlarını 760 sayfalık hacimli bir kitapta toplayarak yayımlamıştır. Bu öykü koleksiyonları şunlardır:

Hivâr fî Leyl Muteahhir (Gecenin Bir Vaktinde Konuşma): 1970 yılında Şam'da Suriye Millî Eğitim Bakanlığı tarafından basılmıştır ve on iki kısa öyküden oluşmaktadır.⁵¹

Buyût Vâtî'a (Alçak Evler): 1977 yılında Kazablanka'da Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından basılmıştır, on dört öykü içermektedir.⁵²

44 Bûşerîf, a.g.e., s. 7.

45 Vâzin, a.g.m.

46 Bozkurt, a.g.e., s. 40.

47 e-Medînî, a.g.e., s. 285.

48 Yumnâ el-Ayd, “el-Akvâ, Kısasun Kasîre, Muhammed Zefzâf”, *Kitâbun fî Cerîde*, S.103, 2007, s. 3.

49 Bozkurt, a.g.e., s. 44.

50 A.e., s. 35.

51 A.e., s. 44.

52 Muhammed Zefzâf, *el-A'mâlul-l-Kıyasiyyeti'l-Kâmile*, el-Merkezu's-Sekâfiyyi'l-Arabî, el-Dâru'l-beydâ, 2017, s. 77-229.

el-Akvâ (En Kuvvetli): Muhammed Zefzâf'ın üçüncü öykü koleksiyonu olan bu eser, 1978 yılında Şam'da İttihâdu'l-Küttâbi'l-Arab yayınevi tarafından yayımlanmıştır ve on bir kısa öykü ihtiva etmektedir.⁵³

eş-Şeceretu'l-Mukaddese (Kutsal Ağaç): Yazarın dördüncü öykü koleksiyonu olan bu eser, 1980 yılında Beyrut'ta el-Âdâb yayınevi tarafından yayımlanmıştır. On bir kısa öykü içermektedir.⁵⁴

Ğacar fi'l-Ğâbe (Ormandaki Çingene): Yazarın on kısa öyküden oluşan beşinci öykü koleksiyonu, 1982 yılında Beyrut'ta el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr yayınları tarafından basılmıştır.⁵⁵

Meliku'l-Cin (Cinlerin Kralı): 1984 yılında Kazablanka'da İfrîkiyye eş-Şark yayınevi tarafından basılan altıncı öykü koleksiyonu altı öykü içermektedir.⁵⁶

el-Meleku'l-Ebyad (Beyaz Melek): Dokuz kısa öykü içeren yedinci koleksiyon, 1988 yılında Fusûl yayınevi tarafından Kahire'de yayımlanmıştır.⁵⁷

el-Araba (Araba): 1993 yılında Menşûrâtı'l-Ukaz yayınevi tarafından Kazablanka'da basılan sekizinci koleksiyon, on bir öyküden oluşmaktadır.⁵⁸

Bâi'atu'l-Verd (Gül Satıcısı Kadın): Yazarın dokuzuncu ve son öykü koleksiyonu 1996 yılında Menşûrâtı'l-Ukaz yayınevi tarafından Kazablanka'da basılmıştır ve on bir kısa öyküden oluşmaktadır.⁵⁹

3.2. Romanları

Muhammed Zefzâf, edebî hayatı boyunca dokuz roman kaleme almıştır. Yazarın romanlarının tamamı Merkezi's-Sekâfeti'l-Arabiyye (Arap Kültür Merkezi) tarafından 750 sayfalık hacimli bir kitapta toplanarak 2017 yılında basılmıştır. Yazarın romanları şunlardır:

el-Mer'etu ve'l-Verde (Kadın ve Gül): Bu roman, Muhammed Zefzaf ile kurgu dünyası arasındaki ilk irtibatı temsil etmektedir. Bu sayede Zefzaf bir romancı olarak tanınmış ve ünü, Fas'ta ve Doğu Arap dünyasında yayılmıştır. Romanın ilk baskısı 1972 yılında ed- Dâru'l-Muttahide li'n-Neşr tarafından Beyrut'ta yapılmıştır. Şair Yûsuf el Hâl'ın desteğiyle Dâr Gallery tarafından Beyrut'ta yeniden basılan romanın üçüncü baskısı eleştirmen Ahmed Yibûri'nin takdim yazısıyla, 1987'de Fas Yayıncılar Birliği tarafından Rabat'ta yapılmıştır. Roman ayrıca 1997 yılında Molina Rueda Beatriz ve Faslı yazar ve gazeteci Zuhair Oussaini'nin ortak çevirisiyle İspanyol Uluslararası İşbirliği Ajansı tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca başta bazı Fas üniversiteleri olmak üzere, Bordeaux Üniversitesi, Leiden Üniversitesi ve bazı Avrupa üniversitelerinde ders konusu olmuştur. Bazı eleştirmenler bu romanı hem sanatsal

53 Bozkurt, a.g.e., s.45.

54 A.e., s. 46.

55 A.y.

56 Bûşerîf, a.g.e.,s.7.

57 Bozkurt, a.g.e. s. 47.

58 A.e., s. 47.

59 A.y.

hem de teknik düzeyde başarı için gereken şartları karşılaması sebebiyle kolay olmayan bir eser olarak değerlendirmiştir.⁶⁰

Arsifa ve Cudrân (Kaldırımlar ve Duvarlar): Bu roman 1976 yılında Irak Enformasyon Bakanlığı tarafından Bağdat'ta yayımlanmıştır. 115 sayfadan oluşan romanla ilgili olarak yazarı şunları söylemiştir: “*Bu romanı 1966/1967 yıllarında Kuneytra’da yazdım. 1968 yılında İspanya’da San Roque şehrinde, 1971 yılında Kazablanka’da tekrar gözden geçirdim.*” Romandaki hadiselerin tasvirinde Fransız yazar ve düşünür J.Paul Sartre (ö.1980)’nin varlık felsefesinden istifade eden yazarın bu romanı, şekil ve teknik bakımından faslı romancıları en fazla hayrete düşüren roman olmuştur.⁶¹ Yazar romanında gençliği yönelim bozukluğuna sürükleyen mekânların tamamına ulaşmaya çalışmaktadır.⁶²

Kubûrun fi’l-Mâ’ (Sudaki Kabirler): Zefzâf’ın *Kubûrun fi’l-Mâ’* adlı romanı 1978 yılında ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Kitâb tarafından Libya/Tunus’ta bastırılmıştır. Faslı eleştirmen Muhammed Ğarnât *Sudaki Kabirle* romanını, Fas roman söyleminin dönüşümünde bir kilometre taşı olarak değerlendirmiştir.⁶³ Eser, burjuva entelektüel modeli ve dünyaya “eleştirel” bakışıyla ilişkilendirilen yazar Muhammed Zefzâf’ın deneyiminde önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bu dönüm noktası, Zefzâf’ın halk sınıfından karakterler seçmesinde açıkça görülmektedir. Bu eserde, Mahdia köyünün sakinleri, bir balıkçı teknesinin batması ve köy halkından pek çok kimsenin kaybolması sebebiyle, teknenin sahibi el-‘Ayyâş’a ve kaptanın temsil ettiği otoriteye karşı çıkarlar. Ancak, köy sakinleri el-‘Ayyâş’ın denizde kaybolanlar için yemek ikram edeceğine ve dinî bir tören icra edeceğine ikna olunca, bu karşı çıkma bir çatışmaya dönüşmez⁶⁴

el- Ef’â ve’l-Bahr (Yılan ve Deniz): Muhammed Zefzâf’ın Fas Bölgesi’nin zaman ve mekân içindeki dönüşümü ve bu dönüşümün birey ve toplum üzerindeki etkilerini gözlemlediği *el-Ef’â ve’l-Bahr* romanı, 1979 yılında el-Metâbî ‘u’s-Serî’ yayınları tarafından Kazablanka’da yayımlanmıştır. Romandaki olaylar tatilini geçirmek üzere Kazablanka’dan küçük bir sahil kasabasına, teyzesi Halime’nin yanına giden Süleyman’ın girdiği yeni ilişkiler ağı etrafında kurgulanmıştır.⁶⁵

Muhâveletu’l-‘Aş (Yaşama Mücadelesi): Bu roman ilk olarak 1980 yılında Irak’ta yayımlanan *el-Aklâm* dergisi tarafından çağdaş Fas edebiyatı üzerine çıkarılan özel bir sayıda yayımlanmış, 1985 yılında Libya/Tunus’ta Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî (Arap Kitap Evi) tarafından bağımsız bir kitap olarak yeniden basılmıştır. Romanın ikinci baskısı 2000 yılında Almanya’da el-Cümel yayınları tarafından yapılmıştır. Eleştirmen Abdulali Bûtayyib bu roman hakkında şunları söylemiştir “Küçük boyutuna rağmen, yazarının uzun yaratıcı kariyerinde benzersiz

60 Muhammed Atiyye Mahmûd, “Muhammed Zefzâf ve Akniatu’r-Rivâye”, *Mecelletu Nizvâ*, S.64, 2010, s.268.

61 A.y.

62 Hıdır Abdülemîr, “Arsifa ve Cudrân”, *el-Aklâm*, S. 3, 1974, s. 65.

63 Mahmûd, a.g.m. s.269.

64 [https://ar.wikipedia.org/wiki/قبور_في_الماء_\(رواية\)](https://ar.wikipedia.org/wiki/قبور_في_الماء_(رواية)) (çevrimiçi 20.12.2024)

65 <https://takweenkw.com/book/14149/single> (çevrimiçi 20.12.2024)

entelektüel ve sanatsal özelliklerle karakterize edilir: Mümkün olan en fazla sayıda karakteri, birçok farklı tipe dağılmış 150'den fazla karakteri, içeren ve nispeten uzun bir zaman dilimini kapsayan tek romandır.”⁶⁶ Romanda yazar, Fas'ta şehirlerin kenarlarında derme çatma tenekte barakalarda hayat mücadelesi veren halkın en yoksul kesiminin maruz kaldıkları sıkıntıları ele almıştır.

Beydatu'd-Dîk (Horozun Yumurtası): Tamamlanması dört yıl alan ve bu sebeple Muhammed Zefzâf'ın “Yoran Roman” olarak tanımladığı bu eser, 1984 yılında Kazablanka'da Menşûrâtü'l-Câmia yayınlarından çıkmıştır.⁶⁷ Roman, üçüncü şahıs ağzından anlatılan son bölüm hariç, karakterlerin sırayla birinci şahıs ağzından anlattıkları sekiz bölümden oluşmaktadır. Yazar eserine, gerçekleşmesi mümkün olmayan işleri ifade etmek için söylenen “Horozun Yumurtası” başlığını seçmiştir. Yaşlı bir meyhanecinin yanında çalışan ve bir meyhane sahibi olması imkânsız olan el-Hâce, meyhaneciyle evlenmiş, kocasının ölümünden sonra ise meyhanenin sahibi olmuştur. Dolayısıyla gerçekleşmesi imkânsız olan hayali gerçekleşmiştir.⁶⁸

es- Sa'lebu'l-lezî Yezharu ve Yehtafti (Kâh Ortaya Çıkan Kâh Kaybolan Tilki): Muhammed Zefzâf, *es- Sa'lebu'l-lezî Yezharu ve Yehtafti* adlı romanını 1989 yılında kaleme almış ve aynı yıl Kazablanka'da Menşûrâtü Evrâk yayınları tarafından, 2004 yılında ise Menşûrâtü'l-Cümel yayınları tarafından Irak'ta yayımlamıştır. Eseri Paris Sorbon üniversitesi ve bazı Amerikan üniversitelerinde okutulmuştur.⁶⁹ Romanın adından da anlaşılacağı gibi yazar, romandaki ana karakter Ali etrafında gelişen hadiselerle aslında her insanın içinde ona bazen hükmeden bir hayvani taraf olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.⁷⁰

el-Hayyu'l-Halfî (Arka Mahalle): Yazarın sekizinci romanı olan bu eser, 1992 yılında Menşûrâtü's-Sahâfe yayınları tarafından Rabat'ta yayımlanmıştır. Edebiyat eleştirmeni Hasan Behrâvî (d. 1953), eserin toplumdaki dışlanmış kesimlerin enfekte olmuş sosyal gerçekliğini ve onları etkileyen zorbalık ve baskının tezahürlerini ortaya çıkarmada önemli ölçüde katkı sunduğunu belirtmiştir.⁷¹

Efvâh Vâsi'a (Geniş Ağızlar): Yazarın dokuzuncu ve son romanı olan bu eser, 1998 yılında Maba'atu'l-Cenûb tarafından Kazablanka'da yayımlanmıştır.⁷² Faslı eleştirmen Sadûk Nûreddîn bu romana dair şunları söylemiştir: “Muhammed Zefzaf'ın *Geniş Ağızlar* romanındaki deneyimi, yazmaya odaklanan zihinsel bir deneyim olarak kalıyor. Başka bir deyişle, romancının verdiği ve aynı zamanda söz sanatının tüm uygulayıcılarına ilettiği bir yazma dersidir. Dolayısıyla, *Arka Mahalle*'yi takip eden bu roman, sosyal ve politik boyutları açısından diğer romanlarla aynı bağlam ve kaygıya değil, daha ziyade tematik ve estetik özelliklere sahiptir. Bu şekilde,

66 Mahmûd, *a.g.m.*, s. 270.

67 A.y.

68 Muhammed İzzeddîn et-Tâzî, *es-Serd fî Rivâyet Muhammed Zefzâf*, Matbaatu Dâr'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1985, s. 120, 121.

69 Mahmûd, *a.g.m.*, s. 271.

70 İzzeddîn Bourî, “Dostoyevski'l-Edebi'l-Mağribî ellezî Yezharu velâ Yehtafti”, *el-İttihâdu'l-İştirâkî*, 03/06/2022

71 Mahmûd, *a.g.m.*, s. 271.

72 A.y.

hem onun roman mirasına ve estetik etkilerine hem de Arap romancılarının farklı amaç ve hedeflerle izlemeye başladıkları bir yol olan biçime katkı sunmaktadır.”⁷³ Abdulaziz Cudeyr’in kendisine yönelttiği, “*Geniş Ağızlar* adlı romanınızda öfkenin ya da şiddetin azaldığını ve bazı bilgilerinin ortaya çıktığını görüyoruz, bu konuda ne söylersiniz?” şeklindeki soruya Zefzâf, “*Bu, bazı eleştirmenlerin ve bu metin hakkında yazarların görüşüdür. Bu roman hakkında hüküm veremem. Ama elli yaşımı aştıktan sonra ve mütevazı yazma deneyimlerinden sonra yazıldığını söyleyeceğim. Umarım bir gün bu geniş ağızlar kapanır çünkü çok yiyorlar, çok konuşuyorlar ve çok iftira atıyorlar. Siyasetçilerimizin ağızları da çok yalan söylüyor. Keşke bütün bu ağızlar bir süreliğine kapansa.*” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁴

Sonuç

Fas edebiyatının öncü kalemlerinden biri olan Muhammed Zefzâf, yoksulluğun kol gezdiği bir çevrede yetişmiştir. Ancak o, yoksulluğu okumaya bir engel olarak görüp ümitsizliğe kapılmamış, aksine derslerinde gösterdiği üstün başarıyla öğretmenlerinin ve sınıf arkadaşlarının takdirini kazanmıştır. Bağımsızlık sonrası ülkenin genelinde meydana gelen hadislerde şairler ve yazarlar susarken o, tepkisini devrimci şiirler yazmak suretiyle ortaya koymuştur. İçinden kopup geldiği toplum kesimini asla unutmamış, öykü ve romanlarında onların çile, sefalet ve bin bir trajedi ile dolu yaşantılarını ayrıntılarıyla ele almıştır.

Uzun roman yazma taraftarı olmamış, birkaç saatte okunabilecek eserler kaleme almıştır. Bu yönüyle o, dolambaçlı yollara sapmadan doğrudan hedefe odaklanmış ve okuyucunun dikkatini vermek istediği mesaja çekmek istemiştir. Devamlı surette Fas edebiyatının taklitten kaçınıp Fas’ın kendi gerçekliğini yansıtmaya gerektiğini dile getirmiş ve bu bağlamda Fas romanında yer alan içeriklere, karakterlere ve dile yansıyan anlatı biçimlerine yeni bir yaklaşım getirmiştir.

Zefzâf, yazmayı bir ayrıcalık olarak görmemiş, bu sayede servet edinmeyi ya da şöhret elde etmeyi asla düşünmemiştir. Şöhretin aldatıcı olduğunu söyleyerek, şöhret peşinde koşanları avucunda su tutan kimseye benzetmiştir. Kalemni herhangi bir kürsüye satmamış, yazdıklarının ticaretini yapmamıştır. Kralın kendisini tedavi görmesi için Paris’e göndermesine ve tedavi masraflarını tekeffül etmesine rağmen o, ne yönetime yakın durmuş ne de isyan edenlerin arasında yer almıştır. Herhangi bir partiye ya da siyasi harekete bağlı kalmamış, adalet ve özgürlüğün hüküm sürdüğü bir gelecek hayaliyle yaşamını sürdürmüştür. O, gerçek bir yazarın ait olması gereken yerin edebiyat olduğunu, diğer aidiyetlerin ise hem kişiliğe hem de edebiyata zarar vereceğini söylemiştir.

O, kadife düşlerin ya da mutlu sonla biten duygusal romanların yazarı değil, zorlu yaşamının pınarından, sınıf bilincinden, insanlığın, öngörüsünden, yasakları ve tabuları yıkmaya kararlılığından beslenen bir yazar olmuştur. Toplumdaki farklılıklara, burjuvazinin sömürüsüne ve suç ortaklığı noktasına varan siyasi sessizliğe isyan ettiği kadar, ahlak ya da

73 Sadûk Nûreddîn, “Efveh Vâsi’a”, *Âfâk*, S. 61-62, 1999, s.254.

74 Cudeyr, a.g.r.

dinî yasaklar kisvesi altında topluma dayatılanlara da karşı çıkmış ve onların içyüzlerini ifşa ederek sırlarını açığa çıkarmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdülmeîr, Hıdır. “Arsıfa ve Cudrân”, *el-Aklâm*, 3, (1974): 64-65.
- Abû Haidar, F., “Zafzâf Muhammad”, Encyclopedia of Arabic Literatur, Vol. 1, Routledge, London, 1998.
- el-‘Allâm Abdurrahîm ve Kâsımî Muhammed, *er-Rivâyetu’l-Mağribiyyetu’l-Mektûbetu bi’l-‘Arabîyye, el-Hasiletu ve’l-Mesâr 1942-2003*, Matba‘atu’n-Necâhî’l-Cedîde, Dâru’l-Beydâ, 2003.
- el-‘Allâm, Abdurrahîm, “er-Rivâyetu’l-Mağribiyye fî Bidâyeti’l-Elfiyeti’l-Cedîde... Mun‘atafun Cedid?”, *el-Arabî el-Cedîd*, 12 Ocak 2022, Erişim 06.01.2025.
- <https://diffah.alaraby.co.uk/diffah/opinions/2022/1/12/-الرواية-المغربية-في-بداية-الألفية-الجديدة-منعطف-جديد->
- el-Ayd, Yumnâ, “el-Akvâ, Kısasun Kasîre, Muhammed Zefzâf”, *Kitâbun fî Cerîde*, 103, (2007): 3. Erişim 06.01.2025.
- <https://kolalkotob.com/book4753.html>
- Aydemir, Rukiye. “Abdulmecid b. Cellân’un Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Vâdî’-d-Dimâ Adlı Eserinin Tahlili”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Berrâda, Muhammed. “İtticâhât ve Nusûs Esâsiyye fî’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye”, *Alantologia*, 12 Şubat 2109, Erişim 05.12.2024.
- <https://alantologia.com/blogs/15270/>
- Bourî, İzzeddîn. “Dostoyevski’l-Edebi’l-Mağribî ellezî Yezharu velâ Yehtafî”, *el-İttihâdu’l-İştirâkî*, 06 Mart 2022, Erişim 12.12.2024.
- <https://alittihad.info/دوستوييفسكي-الادب-المغربي-الذي-يظهر-ول/>
- Bozkurt, Eyüp. *Modern Fas Öyküsü ve Muhammed Zafzâf*, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2022.
- Büşerit, Safiye ve ‘İbâdî Fâtıma ez-Zehra, “el-Bunyetu’s-Sosyolociyye fî’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye “Muhâveletu ‘Ays”, li Muhammed Zefzâf”, Yüksek Lisans Tezi, Câmî‘atu’ş-Şehîd Hamme Lahdar, bi’l-Vâdî, Cezâyir, 2019.
- Cudeyr, Abdulazîz. “el-Kâtibu’l-Mağribiyyu’r-Râhil Muhammed Zefzâf fî Hivârin Ğayri Menşûr”, *alantologia*, 23 Ekim 2018, Erişim 12.12.2024.
- <https://alantologia.com/blogs/12770/>
- Dağ, Sümeyye. “Modern Fas Romancısı Abdulkirim Ğallab Ve Romanlarında Sömürge Eleştirisi”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020.
- Edmîn, Mustafa. “Vasâyâ Muhammed Zefzâf el-Edebiyye”, *Diwanalarab*, 15 Temmuz 2009, Erişim 15.12.2024.

- <https://www.diwanalarab.com/وصيا-محمد-زفزاف>
- el-Hânî, Kerîm. “Muhammed Zefzâf... Dostoyevski ‘l-Edebi’l-Mağribî!”, Marayana, 23 Temmuz 2024, Erişim 06.12.2024
- <https://marayana.com/laune/2023/07/13/9132/>
- Gökgöz, Turgay. “Modern Fas Romanına Bir Bakış”, *Edebalı İslamiyat Dergisi*, 5 c. (2019): 17-29.
- Hasenî, Abdulğani. “Neşéetu’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye”, Erişim 15 Aralık 2024.
- <https://www.youtube.com/watch?v=olMLdUYfAK0>
- K.B., Abbâs. “Muhammed Zefzâf Şâiren”, *Mecelletu’l-’Âsime*, Kerala, Hindistan, 5 c. (2013): 132-136.
- Küçük, Necmi. *Modern Fas Edebiyatı*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2024.
- Lercânî, Hadîce Esmâe. “er-Rivâyetu’l-Mağribiyye min Eyn ilâ Eyn”, *Mecelletu’l-Fadâe’i’l-Mağâribî*, 2 c. (2018): 139-152.
- Mahmûd, Muhammed Atiyye. “Muhammed Zefzâf ve Akniatu’r-Rivâye”, *Mecelletu Nizvâ*, 64 (2010): 267-271.
- el-Medînî, Ahmed. *el-Edebu’l-Mağribiyyi’l-Hadîs*, Muessesetu Hindâvî, Birleşik Krallık, 1983.
- el-Medînî, “Hivârun Mea’l-Kâtibi’l-Mağribî Muhammed Zefzâf”, *el-Mecelle*, 168 (1970): 88-93.
- el-Meskînî, Fethî. *el-Hicretu ile’l-İnsaniyye*, Kelime li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Tunus, 2016.
- Muşâra, İbrâhîm. “Muhammed Zefzâf: Şâiru’r-Rivâyeti’l-Mağribiyye ve Feylosofu’l-Edebi’l-Vâkı’î, *el-Kudsu’l-’Arabî*, 8 Eylül 2024.
- Nüreddîn, Sadûk, “Efvâh Vâsi’a”, *Âfâk*, 61-62, (1999): 254-259.
- Suçin, Mehmet Hakkı. “Yahya Hakkı ve Kısasushu’l-Kasîra”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1998.
- et-Tâzî, Muhammed İzzeddîn. *es-Serdî Rivâyet Muhammed Zefzâf*, Matbaatu Dârî’n-Neşri’l-Mağribiyye, 1985.
- Tramontînî, v.d., *A’lâmu’l-Edebi’l-’Arabîyyi’l-Mu’âsir*, 2 c., Matba’at Derğâm, Beyrut, 2013.
- Vâzin, Abduh. “Yusemmâ fi’l-Mağrib “el-Kâtibu’l-Kebîr”, *alantologia*, 23 Ekim 2018, Erişim 15.12.2024.
- <https://alantologia.com/blogs/12771/>
- Zefzâf, Muhammed. *el-A’mâlu’l-Kıyasiyyeti’l-Kâmile*, el-Merkezu’s-Sekâfiyyi’l-Arabî, el-Dâru’l-beydâ, 2017.
- <https://takweenkw.com/book/14149/single>, Erişim 20.12.2024.
- [https://ar.wikipedia.org/wiki/قُبُور_في_الماء_\(رواية\)](https://ar.wikipedia.org/wiki/قُبُور_في_الماء_(رواية)), Erişim 20.12.2024.